

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ**

ДАВЛАТ

ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

**Тарих факультет “Миллий ғоя , маънавият асослари ва ҳуқуқ
таълими“ йўналиши**

202-гуруҳ талабаси Сотимова Турсунонинг

REFERAT

МАВЗУ: САНЪАТ, АДАБИЁТ, МАЪНАВИЯТ

Илмий раҳбар:_____Турсунов Ф.

Кафедра мудири_____ М.Собирова

Тошкент-2014

МАВЗУ: САНЪАТ, АДАБИЁТ, МАЪНАВИЯТ.

РЕЖА

Кириш

- 1. Санъат, адабиёт, маънавият**
- 2. Адабиёт ва “Адабиётшунослик”, аجدодларимиз
бадий тафаккурини холис ўрганиш
муаммолари**
- 3. Бадий адабиётда ишқ мавзуси**
- 4. Халқ ижоди ва маънавият. Маросимлар
маънавияти**

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Санъат, жумладан, бадиий адабиёт ўзликни англаб етишнинг мустақил йўли бўлиб, аслида тахайюл ўйинлари¹воситасида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга уринишдир. Санъат турлари беҳисоб, уларнинг ҳар бири воқеликда мавжуд муайян имкондан фойдаланади. Ҳайкалтарош тошни “жонлантиради”, мусаввир ранглар товланишини ишга солади, мусиқа санъати инсон туйғуларига бевосита коинот уйғунлигини олиб киради. Бадиий тафаккурнинг энг қудратли ва имкониятлари чексиз воситаси сўз санъатидир.Адабиёт инсон маънавиятини шакллантирувчи асосий манбадир.

Инсон хатти-ҳаракат, имо-ишора билан ҳам кўп нарсани тушунтира олади. Аммо барибир сўз, инсон нутқи ахборот алмашувининг бош воситасидир. Санъатни ҳам аҳли башарнинг ўзига хос ахборот алмашув воситаларидан бири деб қарасак, сўз санъати ушбу бадиият дунёсида алоҳида мавқега эгадир.Адабиёт инсон тафаккурининг, маънавиятининг асоси ва бош озиғидир. Чунки унда ҳаёт акс этади. Аммо ўз ҳолича, кўзгудагидек эмас, балки муаллиф мақсадига бўйсуниб, унинг нигоҳи орқали сизга кўринади. Адабий асар кўз олдингиздан кечаётган айқаш-уйқаш ҳодисалар гирдобини маълум маъно тизимига жойлаб, ундан сизнинг кўзингизга, онгингизга маъно, мазмун чиқариб беради.

Эндигина ҳарфни ҳарфга уриштириб китоб ўқишга ўрганган беш-етти ёшли бола теvarак-атрофдаги ҳаётни қандай таҳлил қилиб, тўғри хулосалар чиқара олади? Бунинг учун унга ким ёрдам беради? Албатта, биринчи навбатда, она ва отаси, опа-акалари, тарбиячилари, атроф-

¹ “Имагинация” (русча “воображение”, ўзбекча “тахайюл”) асотир тафаккур, фалсафий ва бадиий тафаккурнинг асосий курули эканлиги таниқли рус олими Я. Голосовкернинг “Логика мифа”(М., “Наука”,ГРВЛ, 1987) китобида ишонарли исбот қилиб берилган.

муҳитдаги инсонлар таъсири бўлади. Бироқ ушбу инсонлар кўрсатадиган таъсир, улар гапирадиган гаплар ўз навбатида уларнинг онг ва савия даражасига, уларнинг ўзи ҳаётни қандай тушунишига боғлиқ. Китоб эса, агар арзигулик китоб бўлса, маълум маънода, умумбашарият тажрибаси асосида ёзилган, ҳаётнинг бир қиррасини бола учун тушунарли усулда умумбашарият маънавий олами кўзгуси орқали хайрли бир ният сари йўналтириб акс эттирган бўлади. Мана шу маънода адабиётни инсон маънавий дунёсининг шаклланишидаги илк ва озиқ восита дея оламиз. Фалсафий ва илмий дунё даҳолари ҳам одатан бадий адабиёт йўрагида вояга етадилар.

Курс ишининг мақсади. Адабиёт ҳақида ёшлигидан китобга меҳри тушган, китоб ичида ўсган одамгина гапиришга ҳақли бўлса керак. Кейинча катта бўлиб, сабаби тирикчилик, адабиётшуносликка қўл урган кишиларнинг сўзлари бу даргоҳ учун бегона сўзлардир. Улар ё ўзгалардан кўчирма қиладилар, ё чинакам адабиёт учун ёт бўлган қарашларни унга тиркамоқчи бўладилар. Бу ишларни кўра била туриб қиладиларми, ё кўр-кўронами, бунисининг охир-натижа учун унчалик аҳамияти йўқ.

Ёшлигидан китоб ўқишга ўрганган одам одатда фалсафий, сиёсий, диний адабиётдан бошламайди, аввал бадий адабиёт намуналари билан танишади. Агар бошқа бирор тур адабиёт қўлига тушганда ҳам, табиийки, бола тафаккури билан уни тушунишга қодир бўлмайди. Бадий асар ундай эмас, у етти яшардан етмиш яшаргача ҳаммага тушунарли, ҳамма ҳам ундан ўз фаҳм- фаросатига лойиқ бир ҳисса чиқара олади. Шу сабабли **адабиёт - ибрат мактаби, меҳр парваришидир. Мумтоз адабиёт Борлиқ ҳақиқатининг ботиний жиҳатини зоҳирий тимсоллар воситасида мажозий баён этиш қудратига эга.** Ана шу хислати туфайли у инсон руҳини **Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга ёрдам берувчи асосий воситалардан**

бири ҳисобланади.

Курс ишининг вазифалари. Курс ишининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Санъат, адабиёт, маънавиятнинг моҳиятини англаш;
2. Адабиёт ва “Адабиётшунослик”, аجدодларимиз бадий тафаккурини холис ўрганиш муаммолари ўрганиш;
3. Бадий адабиётда ишқ мавзусини талқин этиш;
4. Халқ ижоди ва маънавият. Маросимлар маънавиятини таҳлил қилиш.

1. Санъат, адабиёт, маънавият

Исломгача инсоният онгида асотир тафаккур ҳукмронлик қилган. **Асотир тафаккур** (*мифологическое мышление*) Борлик моҳиятини идрок этишга дастлабки уриниш бўлиб, Ибтидоий жамоа, қисман Қадимги дунё ва Ўрта асрлар одамининг фикрлаш тарзига хосдир. Бу даврларда аксарият инсонлар ғайб оламига оид нарсасодисалар ва мавҳум тушунчаларни моддий воқелик ашёларидан ажратиб тасаввур қила олмаганлар, натижада бир нарсасодисанинг исми ёки тасвири билан унинг ҳақиқий воқелиги орасида қандайдир сирли боғланиш мавжуд деб ўйлаганлар. Шу сабабли бу даврда соф маънодаги дин, илм ва санъат бир-биридан ажралган ҳолда бўлмаган, асотир тафаккур синкретик (яхлит, тармоқланмаган) тафаккур бўлиб, унда мантиқий тафаккур, бадий тафаккур, диний-мистик тафаккур бир-биридан хануз фарқланмаган. “Авесто” китоби, қадим юнон асотирлари, Ҳомер дostonлари, Гесиоднинг “Теогония” асари, ҳинд “Ведалари”, “Маҳабҳарата” ва “Рамаяна”, Қадим дунёда яратилган бошқа кўплаб асарлар асотир тафаккур асосига қурилган. Ҳатто илоҳий китоблар бўлмиш “Таврот” ва “Инжил”нинг бугунги мавжуд матнлари таркибига турли сабабларга кўра инсон кўли билан киритилган “тузатиш” ва қўшимчаларда ҳам асотир унсурлари учрайди.

Бугуннинг одами соф **асотир** (*миф*) нима эканлигини кўпинча аниқ тасаввур қила олмайди, биз кўпинча асотирни **афсона** деб қабул қиламиз. Афсона биров ишонадиган нарсасо эмас, у бир эртак, аммо қадимги одамлар асотирни ўта жиддий қабул қилишган. Асотир (миф) билан бадий асарнинг умумий томони - улар ҳар иккиси ҳам моҳиятни ҳаётий ёки ҳаёлий тимсоллар асосида англатишга уринадилар, фарқ қилувчи томони - асотирни ўз даврининг одами **ҳақиқат** деб қабул қилади, санъат асарини эса инсонлар мутлақ ҳақиқат деб ўйламайди, балки **ибрат мактаби** сифатида тушунади. Қадим элатлар маълум

муддат турли санамлар кудратига ишонганлар ва уларга топинганлар. Зевс, Аполлон, Афродита каби Олимп тоғида абадий яшайди деб тасаввур қилинган санамлар шарафига юнонлар ибодатхоналар қуриб, қурбонликлар келтирганлар.

Бадиий тимсол ҳақиқатни ўзида тўлиқ ифодалашга даъво қилмайди, фақат унга ишора қилади. Фаридиддин Атторнинг “*Мантиқ ут-тайр*”, Алишер Навоийнинг “*Лисон ут-тайр*” асаридаги жаҳон қушларининг афсонавий ҳукмдори Симурғ фақат бадиий тимсол, Ҳақиқат сирларига ишорадир. Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби қаҳрамонлар ҳам шоир кўнглидаги муайян тасаввурларга ишора қилади, дostonларнинг бадиий мазмуни шоирнинг Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги фикру ўйларига бизни ошно этади.

Маънавий тарбиянинг воситалари фақат ақл эмас, балки ибрат, ирода, меҳр ҳамдир. Миллий маънавиятимизда шулар барчаси мужассам. Нафосат уйғунликка асосланади, шу сабабли маънавий тарбиянинг энг таъсирчан воситасидир. Унинг устига бадиий асарлар инсонга ҳам ибрат, ҳам ақл, тафаккур, ҳам туйғу, ҳис-ҳаяжон, ҳам тимсоллар воситасида таъсир этишга уринади.

Бақо – чексиз, мутлақ ҳақиқат эса - ғайб. Демак, илм уни охиригача англаб ета олмайди. Илм мажоз (метафора)дан бошланади. Санъат эса тўлиғича мажозга қурилади. Илм ҳеч қачон Борлиқ ҳақиқатининг охирига ета олмайди. Мумтоз санъат асари эса Борлиқ ҳақиқати ҳақида уйғун тасаввур бера олади. Асли шунга эриша олмаса, у мумтоз санъат эмас. Илмий истеъдод ва бадиий истеъдод бошқа-бошқа нарсалар, аммо улуғ санъаткорлар ва буюк алломалар фақат бир томонлама истеъдод эгалари бўлишган эмас.

Агар мантиқий тафаккур ҳар бир нарса-ҳодисани қисмларга ажратиб илмий тушунчалар ёрдамида таҳлил қилишга уринса, бадиий тафаккур воқеликни яхлит уйғунликда идрок этишга уринади. Бунинг

учун турли рамзлар, тимсоллар, ишора ва ташбеҳ (ўхшатиш)лардан фойдаланади. Бадиий тил рамзу ишоралар тилидир. Агар илм тилини мутахассисларгина тушунса, бадиий ижод маҳсули кўпчиликка тақдим этилади. Бадиий тафаккур яратган дунё санъат дунёсидир. Илм фақат инсон ақлига мурожаат қилса, ҳақиқий санъат асари инсоннинг ҳам ақли, ҳам туйғуларини жунбушга келтиради. Шу сабабдан санъатнинг илмдан қамрови кенгрокдир. Санъаткор файласуф сингари воқеликни илмий изоҳлашга уринмайди, балки унинг муайян талқинини яратиб, уни ўзгаларга беихтиёр юктириш йўлидан боради. Санъатнинг таъсир кучи ундаги тимсолий тафаккур қудратидандир.

Санъат, жумладан, бадиий адабиёт ўзликни англаб етишнинг мустақил йўли бўлиб, аслида тахайюл ўйинлари²воситасида Борлиқ ҳақиқатини моделлаштиришга уринишдир. Санъат турлари беҳисоб, уларнинг ҳар бири воқеликда мавжуд муайян имкондан фойдаланади. Ҳайкалтарош тошни “жонлантиради”, мусаввир ранглар товланишини ишга солади, мусиқа санъати инсон туйғуларига бевосита коинот уйғунлигини олиб киради. Бадиий тафаккурнинг энг қудратли ва имкониятлари чексиз воситаси сўз санъатидир.Адабиёт инсон маънавиятини шакллантирувчи асосий манбадир.

Инсон хатти-ҳаракат, имо-ишора билан ҳам кўп нарсани тушунтира олади. Аммо барибир сўз, инсон нутқи ахборот алмашувининг бош воситасидир. Санъатни ҳам аҳли башарнинг ўзига хос ахборот алмашув воситаларидан бири деб қарасак, сўз санъати ушбу бадиият дунёсида алоҳида мавқега эгадир.Адабиёт инсон тафаккурининг, маънавиятининг асоси ва бош озиғидир. Чунки унда ҳаёт акс этади. Аммо ўз ҳолича, кўзгудагидек эмас, балки муаллиф

² “Имагинация” (русча “воображение”, ўзбекча “тахайюл”) асотир тафаккур, фалсафий ва бадиий тафаккурнинг асосий курали эканлиги таниқли рус олими Я. Голосовкернинг “Логика мифа”(М., “Наука”,ГРВЛ, 1987) китобида ишонарли исбот қилиб берилган.

мақсадига бўйсуниб, унинг нигоҳи орқали сизга кўринади. Адабий асар кўз олдингиздан кечаётган айқаш-уйқаш ҳодисалар гирдобини маълум маъно тизимига жойлаб, ундан сизнинг кўзингизга, онгингизга маъно, мазмун чиқариб беради.

Эндигина ҳарфни ҳарфга уриштириб китоб ўқишга ўрганган бешетти ёшли бола теварак-атрофдаги ҳаётни қандай таҳлил қилиб, тўғри хулосалар чиқара олади? Бунинг учун унга ким ёрдам беради? Албатта, биринчи навбатда, она ва отаси, опа-акалари, тарбиячилари, атроф-муҳитдаги инсонлар таъсири бўлади. Бироқ ушбу инсонлар кўрсатадиган таъсир, улар гапирадиган гаплар ўз навбатида уларнинг онг ва савия даражасига, уларнинг ўзи ҳаётни қандай тушунишига боғлиқ. Китоб эса, агар арзигулик китоб бўлса, маълум маънода, умумбашарият тажрибаси асосида ёзилган, ҳаётнинг бир қиррасини бола учун тушунарли усулда умумбашарият маънавий олами кўзгуси орқали хайрли бир ният сари йўналтириб акс эттирган бўлади. Мана шу маънода адабиётни инсон маънавий дунёсининг шаклланишидаги илк ва озиқ восита дея оламиз. Фалсафий ва илмий дунё даҳолари ҳам одатан бадий адабиёт йўрагида вояга етадилар.

Адабиёт ҳақида ёшлигидан китобга меҳри тушган, китоб ичида ўсган одамгина гапиришга ҳақли бўлса керак. Кейинча катта бўлиб, сабаби тирикчилик, адабиётшуносликка қўл урган кишиларнинг сўзлари бу даргоҳ учун бегона сўзлардир. Улар ё ўзгалардан кўчирма қиладилар, ё чинакам адабиёт учун ёт бўлган қарашларни унга тиркамоқчи бўладилар. Бу ишларни кўра била туриб қиладиларми, ё кўр-кўронами, бунисининг охир-натижа учун унчалик аҳамияти йўқ.

Ёшлигидан китоб ўқишга ўрганган одам одатда фалсафий, сиёсий, диний адабиётдан бошламайди, аввал бадий адабиёт намуналари билан танишади. Агар бошқа бирор тур адабиёт қўлига тушганда ҳам, табиийки, бола тафаккури билан уни тушунишга қодир бўлмайди. Бадий асар

ундай эмас, у етти яшардан етмиш яшаргача ҳаммага тушунарли, ҳамма ҳам ундан ўз фаҳм- фаросатига лойиқ бир ҳисса чиқара олади. Шу сабабли **адабиёт - ибрат мактаби, меҳр парваришидир. Мумтоз адабиёт Борлиқ ҳақиқатининг ботиний жиҳатини зоҳирий тимсоллар воситасида мажозий баён этиш қудратига эга.** Ана шу хислати туфайли у инсон руҳини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга ёрдам берувчи асосий воситалардан бири ҳисобланади.

2. Адабиёт ва “Адабиётшунослик”, аجدодларимиз бадий

тафаккурини холис ўрганиш муаммолари

Адабиёт инсон руҳини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга интилувчи асосий воситалардандир. Мустақилликкача бўлган даврда илмий тадқиқотлар ва дарсликларда XII-XV асрлар ўзбек адабиётидаги яхлит жараёни "дунёвий адабиёт" деб номланган тараққийпарвар йўналиш; "диний-мистик" ва "феодал-сарой" адабиётлари деб тамға босилган "реакцион" оқимларга ажратиб, уларни бир-бирига кескин қарши қўйиб келинганлиги ҳаммамизга маълум. Аммо бу атамалар давр бадиий тафаккури моҳиятини унинг асосий бадиий мезонлар силсиласига мос ҳолда очиқ бера олмади. Чунки улар аслида марксистик мафкура нуқтаи назарини ифодалаб, ушбу мафкура тарғиботчисининг дунёни идрок этиш меъёрларини ўтмиш аجدодлар меросига жиддий таҳрирсиз татбиқ этишга асосланган. Шундай ёндошиш оқибатида, масалан, Алишер Навоий бадиий тафаккур олами ўз яхлитлигида тўғри талқинини топмади, сунъий равишда турли усуллар, турли услубларнинг қовушмаган йиғиндисига "айланиб қолди". Натижада, шоир асарларини кенг китобхонга тақдим этиш жараёнида унинг ижодидаги баъзи жиҳатлар, боб ва қисмлар "ошиқча", "кераксиз" ҳисобланиб, тушириб қолдирилди. Масалан, "Ҳайрат ул-аброр"нинг китобхон кўзидан "яшириб" қолинган кириш боблари ва биринчи, иккинчи мақолатларида нафақат ёлғиз бу асар, балки бутун "Хамса", демакки, шоир ижодининг асосий моҳиятини, ундаги такомил босқичлари силсиласини тўғри тушуниб олиш учун калит мавжуд эди. Уларни оммавий нашрларда қисқартириб ташлаб қолдириш билан улуғ шоир ижодининг асос моҳиятини тўғри англаш йўлига мутлақо оқлаб бўлмайдиган ғовлар ташланди.

Алишер Навоийнинг дунёни бадиий идрок этиши ўзига хос мураккаб жиҳатларга эга. Агар биз унинг бадиий тафаккур моҳиятини

давр истилоҳ ва тушунчаларига таянган ҳолда, уларнинг ички мазмунини тўғри тушуниб етишга жиддий интилиб, талқин ва таъриф этмасак, ўзимиз ўйлаб топган, бугунги кунга хос ёки ўзга маданият анъаналарига мосланган атамалар билан ифодалашга уринсак, улуг даҳо қарашларини маълум даражада жўнлаштириб тушуна бошлаймиз, натижада ўз маънавий уфқларимизни муайян қолиплар доирасида чеклаб қўйиш хавфига рўбарў бўламиз. Шу сабабли Навоий фикрларини унинг ўз истилоҳларида англаб етишга уринганимиз хайрлидир.

Собиқ тоталитар мафкура таъсирида яқин-яқинларгача биздаги ижтимоий фанлар соҳасида адабиётшуносликка, филолог олимларга маълум даражада менсимай қараш мавжуд эди. Бунга, албатта, яқин ўтмишдаги адабиётшунослигимизнинг қусурлари ҳам анча-мунча сабаб бўлганлиги сир эмас. Чунки марксизм мафкураси ҳукмрон бўлган совет замонида адабиётшуносларимизнинг аксарияти миллий маънавиятимизга буткул ёт бўлган ва ҳатто дунё цивилизацияси ҳам моҳиятан инкор этган «социалистик реализм» деб номланувчи сохта «назария» домига тушиб, XX асрда яратилган барча адабий меросни ушбу қолипга мослаштириш йўлидан бордилар. Бу ҳақда жилд-жилд «илмий тадқиқотлар» яратилди, одамлар доктор, профессор, ҳатто академикликгача даража ва унвонларга сазовор бўлишди. Мумтоз адабиётимиз бўйича ўтказилган тадқиқотларда бу иллат бевосита ва очик намоён бўлмаса-да, марксистик мафкура таъсирига берилиш бу соҳада ҳам сезиларли эди. Агар холис ёндошилса, илмий адабиётларга нисбатан бадий адабиётда Борлиқ ҳақиқатини уйғун ҳис этиш тамойили устун туради. Айниқса, бу ҳолат Навоий шеърляти даражасидаги фалсафий теранликда ҳам бикр³ бўлган бадийят намуналарида яққол ўзини намоён этиши сир эмас. Шу сабабли ҳам Алишер Навоий бадий олами миллатимиз маънавияти учун доимо

³ пухта, мукамал, ғубор тегмаган.

маҳак тоши⁴ вазифасини бажариб келган ва келгусида ҳам шундай бўлиб қолади.

Мавжуд адабиётшунослик фани адабиётнинг шаклини ўрганади, мазмуний моҳиятини жиддий ўрганмайди. Адабиётшунослик асосан бадиий адабиётни ўйин сифатида ўрганади, яъни ундаги ўйин қоидаларини таҳлил этади⁵. Албатта, адабий асар мазмунини тўғри тушунишимиз учун ундаги “ўйин қоидаларини”, яъни шаклий, услубий ўзига хосликларни тўғри англашимиз керак. Аммо, барибир, бадиий тафаккур қонуниятларини билиш, шакл ва услубни фарқлаш ҳали асар мазмунини тўлиқ, аслига мувофиқ тушуниб етиш дегани эмас. Чунки адабиётдан ҳар бир шахс ўз ҳаётий тажрибаси, дунёқараши, тафаккур даражасига кўра, қисқаси, ўзига яраша ибрат олади. Мумтоз ўзбек адабиётини шеърятсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки ўзбек тилида етиб келган маънавий меросимизнинг 80 фоизини шеърят ташкил этади. Она заминимизга ислом дини билан бирга араб тили ва шеърят илми ҳам кириб келди. Мадрасаларда Қуръони карим, тафсир, ҳадис илми, араб тили сарфу наҳви билан бир қаторда шеър илми – (аруз) назарияси - қонун-қоидалари ҳам ўқитиб, ёдлатилар эди. Ёд олиш эса ақлни пешлатиб чиниқтирар, тиниқлаштирар, тафаккурни чуқурлаштириб ойдинлаштирар ва фасоҳат билан сўзлашга асос бўларди. Қомусий олимларимизнинг деярли барчалари шеърят билан ошно бўлиб, ё шеърый қасида битганлар, ё шеърят назарияси арузга оид асарлар яратганлар. Буюк аждодларимиз адабиётшунослик фанини мустақил назарий тизим даражасига кўтарганлар.

Маълумки, ҳар бир минтақа маданиятининг ўз мезонлари бор. Улар ўша минтақа халқлари маънавий тақомили жараёнида, узоқ йиллик

⁴ Қимматбаҳо металлларнинг саралигини аниқловчи минерал жисм «маҳак тоши» деб аталади.

⁵ Масалан, мумтоз адабиётимизга хос аруз илми, қофия илми, бадиий санъатлар илми шундай “ўйин қоидалари” сифатида қаралиши мумкин. Поэзияга хос бундай шартлиликни ўрганувчи фан Европа илмида умумий қилиб “поэтика” аталади.

тарихий тажриба асосида шаклланади. Жумладан, **ислом минтақа адабиётининг ривожланиши мобайнида унинг ўзига хос назарий асослари ҳам яратилди.** Бу анъанага мувофиқ бизда **адабиёт назариясига оид** бир қатор **илмлар** вужудга келди. Бу илмлар **икки йўналишда бўлиб**, улардан **биринчиси адабиётнинг шакли, яъни бадий тасвир воситаларига оиддир.** Жумладан, аруз илми, қофия илми, бадий санъатлар назарияси (илми бадеъ), илми баён, илми маъоний ва ҳ.к. Ислом минтақасида дастлаб бу илм йўналишлари араб тилидаги адабиёт тажрибасига таянган бўлса, кўп ўтмай бошқа халқлар ҳам бу соҳага ўз хиссаларини қўша бошладилар. Буюк аждодларимизнинг бу соҳадаги хизматларига мисол сифатида X - XV асрлар мобайнида Марказий Осиёда яшаб ижод этган Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум”(“Илмларнинг калитлари”) асарининг махсус боби, Абу Хафс ан-Насафийнинг “Мажмаъ ул-улум матлаъ ун-нужум” (“Илмларнинг жам бўлиши - юлдузларнинг чиқиши”) қомусий рисоалар тўпламига киритилган “Мухтасар ал-аруз ала усул ал-маъруз”, Абул Ҳасан Наср ал-Марғилонийнинг “Маҳосин ал-калом”, хоразмлик аллома Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадойиқ ас-сеҳр фи дақойиқ уш-шеър”, Маҳмуд аз-Замахшарийнинг “Ал-қустос фил аруз”, Юсуф ас-Саккокийнинг “Мифтоҳ ул-улум”, Аҳмад Тарозийнинг Мирзо Улуғбек замонида туркий тилда яратилган “Фунун ал-балоға” асарларини, Навоий ва Бобурнинг арузга оид рисоаларини эслаб ўтиш kifоя.

Адабиёт назариясининг иккинчи муҳим йўналиши бадий адабиётнинг мазмуний жиҳати, яъни бадий тафаккур қонун-қоидаларига алоқадор бўлиб, бадий ижод тариқи (методи) масаласи ушбу йўналишнинг бош мавзусидир.

Янги даврда Европа адабиётида **барокко, классицизм, романтизм, реализм** номлари билан аталувчи ҳодисалар пайдо бўлди.

Тадқиқотчилар бундай ҳодисаларни **адабий йўналиш**ёки оқим (“литературное направление или течение”) деб атадилар ва кейинчалик шунинг асосида **ижодий ёки бадий метод** (творческий или художественный метод) назарияси шакллантирилди.

Қадим юнонларнинг фалсафасини чуқур ўрганган аждодимиз **Абу Наср Форобий** (873-950) ўз ижодида ушбу муаммога ҳам махсус тўхталиб, **“Шеър санъати қонунлари ҳақида рисола”** (Рисола фи қавонин синоъат аш-шеър) ва **“Шеърят ҳақида”** (Китоб аш-шеър) асарларини яратди. Бу рисолаларда Аристотель асарларида ишлатилган **“мимезис”** (табиатга тақлид) ва **“имагинация”** тушунчаларини араб тилига **“муҳокот”** ва **“тахайюл”** атамалари билан таржима қилиб, **бадий тафаккурнинг асос унсурларини** ислом минтақа илмида илк мартаба мантиқий изоҳлаб берди. XI асрга келиб **Абу Қоҳир ал-Жўржоний** (вафоти 1078 йил) Қуръони карим оятларининг юксак бадий қудратини илмий таҳлил асосида далиллаб беришга бағишланган **“Далойил ул-эъжоз”** ва **“Асрор ул-балоға”** асарларида мутлақо ўзига хос **бадий тимсол назариясини** кашф этди. XIII аср охири - XIV бошларида **Амир Хусрав Деҳлавий** (1253-1325) ўзининг **“Расоил ул-эъжоз”** ва бошқа асарларида ушбу муаммоларнинг янгича ечимларини берди. Ва ниҳоят, XV аср охирида **Алишер Навоий** ўзигача 8 аср давомида минтақа миқёсида кенг ривожланиб борган **бадий тафаккур** илмини янада юксак назарий умумлашмалар даражасига кўтариб, жаҳон маънавияти тақомилига ўзининг мустақил босқич даражасидаги кашфиётини олиб кирди.

Қадим юнон тилида **“методос”** нима маънони билдирса, IX- XV асрлар ислом минтақа маданиятининг илмий атамалар тили бўлмиш араб тилида **“тариқ”** сўзи ҳам худди шу маънони, яъни **“йўл”**, **“Борлиқни англаб етиш ва акс эттиришнинг ўзига хос йўли”** маъносини англатар эди. **Алишер Навоий** умрининг охирида ёзилган **“Маҳбуб ул-**

қулуб”рисоласи “Аввалги қисм”ининг “Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида” деб аталган **16-фаслида** ушбу атамадан ижодий фойдаланиб, ислом минтақа адабиётида **“ҳақиқат тариқи”** ва **“мажоз тариқи”** деб аталмишикки **адабий йўналиш ва бадий ижод тариқи** мавжудлигини кашф этди ва уларнинг ҳар бирини қисқача **таърифлаб**, XII-XV асрларда яшаб форсий ва туркий тилларда ижод этган улуғ шоирларнинг қайси бири қайси йўналишга мансуб эканлигини аниқ кўрсатиб берди. Шундай қилиб, **бадий ижодга Борлиқ моҳиятини идрок этиш ва ижодий акслантиришнинг алоҳида бир йўналиши сифатида онгли ёндошув** ислом минтақасида Европадан бирнеча аср илгари мукаммал шаклланди⁶.

3. Бадий адабиётда ишқ мавзуси

⁶ Алишер Навоийнингбадий ижод тариқларининг шаклланиши,XII-XV асрлардаги Ислом минтақа адабиётининг ривожланиш даврлари ҳамда ундаги турли адабий йўналишлар ҳақидаги назарий мулоҳазалари “Маънавиятнинг ривожланиш тарихи” китобида батафсил таҳлил этиб берилади.

Маълумки, адабиёт мавзуларининг марказида инсон, унинг руҳият дунёси ётади. Инсоннинг ички кечинмалари эса, асосан, икки йўналишда бўлади: 1) инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига, содда қилиб айтсак, махлуқнинг Холиққа муносабати, нисбати масаласи; 2) инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати. Биринчи йўналиш Инсонни ўз кўнгли билан суҳбатга чақиради, руҳиятнинг ички теран қатламларига йўналган бўлади. Иккинчи йўналишда ижтимоий муносабатлар тизимида ҳар бир инсоннинг ўрни масаласига кўпроқ эътибор қаратилади. Ислом минтақа маданиятида XI аср охири - XII аср бошларидан кенг ривож ола бошлаган тасаввуф адабиёти кўпроқ биринчи йўналишга эътибор қаратган бўлса, форс тилида ижод этган буюк озарбайжон шоири ва мутафаккири **Низомий Ганжавий** биринчилардан бўлиб, фақат инсон руҳиятининг ички қатламларига теран назар ташлаш билан чекланиб қолмай ўздостонларида шахснинг **Ҳақ ва жамият олдидаги масъулияти масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратишни лозим топди**, яъни, унинг асарларида **ирфоний ва ижтимоий муаммолар олий бир уйғунликда ифодаланди**. Айти шу уйғунлик ифодасига кейинчалик **Алишер Навоий** томонидан **“Мажоз тариқи”** деб ном берилган эди.

Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, **ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка интилиш**, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини қидириши лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Хўш, бу уйғунликка қандай эришилади, унга қайси йўл олиб боради?

Адабиётнинг асосий мавзуси **инсоннинг руҳий кечинмалари** бўлса, булар ичида энг гўзали, энг юксак даражаси, энг таъсирчани ишқ-муҳаббатга оид кечинмалар бўлиб, шу сабабли **ишқ мавзуси** бутун

замон ва маконлар адабиётида етакчи мавзу сифатида намоён бўлган. Навоий шеър **ишқ ҳақида** бўлмаса, бекорчи сўз деб ҳисоблайди: *"Сўзким дард чошнисидин ҳарорати бўлмағай ва назмким, ишқ ҳароратидин ҳирқати бўлмағай, нурсиз шамъ бил ва сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосиликим, сўзга бу таронадур ва мундин ўзга барча афсонадур ва сўз ишқ сўзидур ва кўнгулда ҳаёт наишъаси ишқ ўзидур"*. Яъни, шоир назарида инсон ҳаётининг мазмуни ва завқи **ишқдан** ташқари эмас.

Минтақа маданиятида **ишқ масаласи** Форобий ва *"Ихвон ус-сафо"* (Поклик биродарлари)нинг фалсафий рисолаларида, Ибн Синонинг *"Рисола фи-л-ишқ"* (**Ишқ ҳақида рисола**), Ғаззолийнинг *"Иҳёи улум-ад-дин"* (Диний илмларнинг тикланиши) асари таркибидаги *"Муҳаббат, шавқ, унс ва ризо китоби"*да турли жиҳатлардан ўрганиб чиқилган. Ибн Сино файласуф ва табиб сифатида инсон ишқидаги **хайвоний ва руҳоний жиҳатларни** ажратиб кўрсатган бўлса,⁷ Ғаззолий бу инсоний туйғу кимга йўналтирилганига кўра беш турга ажратиб (инсоннинг ўз-ўзига муҳаббати, унинг ўз ҳомийлари, унга меҳр-шафқат кўрсатувчиларга муҳаббати ва ҳ.к.) кейинги мантикий таҳлил натижасида ушбу **барча муҳаббат турларини** инсоннинг бутун борлиқ ва мавжудотларнинг яратувчиси ва хожаси **Аллоҳга бўлган муҳаббатидек** ягона олий туйғуга бирлаштиради. Тасаввуф таълимотида ушбу қарашлар умумлаштирилиб, *"ишқи ҳақиқий"* ва *"ишқи мажозий"* тушунчалари шаклланди. Уларнинг биринчиси Аллоҳга муҳаббат, яъни *"ишқи илоҳий"* маъносида бўлиб, Ҳақ васлига интилиш, фақат унинг ҳаёли билан яшашни билдирса, иккинчиси - инсонларнинг бир-бирига, фоний дунё ашёларига бўлган ишқи сифатида талқин этилди ва кўп ҳолларда бири иккинчисига зид қўйилди. **Низомий, Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз** каби *"мажоз тариқи"* намояндаларияса **мажозий**

⁷ Серебряков С. Б. Трактат Ибн Сины (Авиценны) о любви. Тбилиси, 1976, с. 47-68.

ишқни (яъни фоний олам мавжудотларининг бир-бирига муҳаббатини) **мустақил қийматга эга** деб талқин қилдилар. Бундай ёндошув Пайғамбаримиз(с.а.в.)нинг **“ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқат”** (мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир) деган машҳур ҳадисларига мувофиқ бўлиб, Алишер Навоий ўз ижодида ушбу ёндошувни тўлиқ қувватлаб:

Кўрмаса ҳусни мажози ичра жуз Ҳақ сунъини,

Ошиқеким бўлса ишқ атвори ичра покбоз.

Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқниким,

Гар сен идрок айласанг, айни Ҳақиқатдир мажоз, - деб
ёзди. ⁻⁸

Аммо **“мажозий ишқ”**ни инсонларнинг бир-бирига муҳаббати деб тушунилса, воқеликка бу масалани татбиқ этганда бир мураккаблик вужудга келарди. Яъни инсоний муҳаббат ҳаётда доимо беғараз бўлавермаслиги маълум бўлиб, бу энди ошиқнинг маънавий савияси билан боғлиқ эди. Алишер Навоий ижодий йўлининг назарий хулосаси бўлмиш **“Маҳбуб ул-қулуб”** рисоласининг иккинчи қисмидаги **“Ишқ зикрида”** аталмиш 10-бобида ушбу муаммони мукаммал ҳал қилиб берди. Унда адиб **ишқни** тасаввуфий талқиндан фарқли равишда **уч қисмга ажратди** ва уларнинг ҳар бирига аниқ таърифлар берди: **1. “Авом ишқи”** (яъни, юксак маънавият эгаси бўлмаган, русча “обыватель” маъносига тўғри келадиган, Борлиқ ҳақиқати ҳақида бош қотириб ўтирмайдиган, фақат нафсоний ва шахвоний лаззатлардан бошқани билмайдиган кишилар ишқи). **2. “Хавос ишқи”** (хос инсонлар ишқи, яъни маънавий баркамол инсонларнинг пок кўз билан пок юзга пок назар солиб, пок кўнгилларида покиза шавқ уйғонмоғи. “Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади”, - дейди Навоий).⁹ **3. “Сиддиқлар ишқи”** (тасаввуф авлиёларининг

⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6-ж. Т. 1990, с. 512-513.

⁹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Т., 1983, с.52.

ягона Аллоҳ жамолини кўриш иштиёқи, “*ишқи илоҳий*” ёки “*ишқи ҳақиқий*”).

Халқимиз айтадики, бир иш қилсанг “холисан лиллоҳ” қилгин, яъни холис Аллоҳ таоло йўлида қилинган ҳар бир иш хайрлидир, агар унга худбинлик, ғараз аралашса, яхшидай кўринган иш ҳам ёмонликка олиб келиши мумкин. Навоий наздида “*хавос ишқи*” инсоннинг инсонга бўлган айни шундай Ҳақ йўлидаги **ҳар қандай ғараздан холи, пок меҳридир**. Ана шундай ишқ намояндаларини шоир “*ишқ аҳлининг покбозлари*”, деб атайти ва улар қаторида Амир Хусрав Деҳлавий, Шайх Ироқий ва Хожа Ҳофиз Шерозийларни санаб кўрсатади. Навоий **пок инсоний ишқни** ошиқ учун ўзликни англаш йўли, “*Ҳақиқат асрори*” ганжинасининг калити деб билади. “*Лайли ва Мажнун*” хотимасида шоир ишқни шундай таърифлайди:

*Эй ишқ, ғариб кимиё сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Ҳам зотингга дарж кимиёлиқ,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолиқ...
Хуриеди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен,
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти.¹⁰*

Кўриниб туриптики, шоир пок меҳрни**ғаройиб кимиё**, яъни мисни олтинга айлантира олувчи **сеҳрли кучга, инсонга Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгугакиёс** этмоқда. Шундай қилиб, Алишер Навоий, улуғ устозлари изидан бориб, “*ишқ*” тушунчасига, биринчи навбатда, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар нуқтаи назаридан қаради, шу асосда

¹⁰ Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, с.447.

"мажозий ишқ"(ёки **"хос ишқ"**)ни воқеъ ҳаётдаги инсонлар аро муомалада биринчи ўринга чиқарди, ўзак моҳиятга айлантирди. Инсон маънавий камолоти даражасини ушбу маҳак тошига уриб ўлчашни лозим топди. Унинг **"Фарҳод ва Ширин"** **"Лайли ва Мажнун"** каби достонларидаги бош қаҳрамонлар айна шундай хос ишқ эгалари сифатида намоён бўлди. Бундай **"мажозий ишқ"** охир-натижада Навоий бадиият оламида мустақил ҳодиса сифатида ўзлигини намоён этди. Бу ҳодисанинг моҳияти шунда эдики, унда инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди. Бадиий ижод мазмунидаги мана шу теранликка эришиш йўли **"мажоз тариқи"** деб ном олди. Миллий маънавиятимиз такомилидаги ушбу энг юксак босқични алоҳида инсон маънавий камолоти жараёнига татбиқ этсак, уни биз бугунги тилда **"меҳр маърифати"** деб аташимиз мумкин.

4.Халқ ижоди ва маънавият. Маросимлар маънавияти

Албатта барча маънавий бойликни халқ яратади. Аммо Европа илмида мумтоз (классик) санъат ва халқ ижоди (фольклор)ни фарқлаш

удум бўлган. Бунинг маълум асослари ҳам бор.

Ўрта асрларда мумтоз санъат намуналари кўпроқ ҳукмдорлар ёки йирик зодагонлар, кейинча, бизнинг минтақада, тасаввуф сулуклари доирасида яратилган. Аммо оддий меҳнаткаш касиблар, шаҳар аҳли, деҳқонлар орасида ҳам ўзига хос санъат турлари, йўналишлари вужудга келган бўлиб, уларни бир неча тоифага ажратиш мумкин. Биринчи йўналиш сўз санъатига оид бўлиб, халқ достонлари, термалар, турли маросим кўшиқлари, халқ қиссалари, эртаклар, афсоналар, топишмоқлар, маталлар, мақоллар ва ҳоказоларни ўз ичига олади. Буларнинг кўпчилиги халқ орасида оғзаки ижро этилган. Аммо халқ китоблари шаклида қўлёзма ҳолида тарқалган достон ва қиссалар ҳам кўп.

Иккинчи йўналиш - ижрочилик ёки халқ театри шаклида - муқаллидлик, масхарабоз-қизиқчилик, аскиябозлик, ҳофизлик, раққослик санъати, қўғирчоқ ўйинлар, дорбозлик, турли спорт ўйинлари, сеҳргарлик (кўзбойлоғчилик) ва бошқалар бўлиб, булардан айниқса бахшилар, қиссахонлар ижросида мусиқа, ижро ва сўз санъати чатишиб кетган.

Учинчи йўналиш-халқ амалий санъати деган умумий ном остида бирлаштира бўладиган кулолчилик, мисгарлик, кандакорлик, ёғоч ўймакорлиги, деворий нақш ишлаш, ганчкорлик, зардўзлик, каштачилик, заргарлик ва бошқа қатор санъат турлари бўлиб, уларнинг ўзига хос умумий томони бундай санъат асарларининг кўпчилиги инсон турмушида муайян амалий вазифа ҳам бажаришга мўлжалланган бўлишидир. Халқ амалий санъати усталарининг кўпчилиги атоқли касиб-ҳунармандлар саналади. Бу санъатларнинг ўзига хос сир-асрори, маҳорат мактаби устоз-шогирдлик шаклида асрдан-асрга ўтиб келган.

Халқ ижоди намуналари одатда турли тоифалар дид-фаросатини чархлашга, уларнинг маънавий камолотини юксалтиришга, уларда назокат, нафосат туйғуларини тарбиялашга хизмат қилади, дунёни уйғун

идрок этишга ёрдам беради.

Халқ ижоди, аниқроғи, халқ санъати - биз одатда унинг муаллифи халқ деб ҳисоблаймиз. Жумладан, бахшилар ижодини оғзаки адабиётга мансуб биламиз. Аммо бундай хулосалар анча нисбий. Масалан, Эргаш Жуманбулбул - мадраса кўрган шоир, кўп асарларини ёзма ҳолда ижод этган. Асли Фозил Йўлдош, Эргаш Жуманбулбул, Ислон шоир, Пўлкан ва бошқалардан ёзиб олинган қатор дostonлар ўз мазмуний салмоғи ва маҳорат даражасига кўра, чинакам мумтоз асарлар даражасидадир, аммо улар ўз услубий йўналишига кўра Навоий, Машраб, Нодира шеъриятидан кескин фарқ этади. Меъморларимиз, ганчкор ва ўймакорларимиз, наққош, кандакор ва заргарларимиз, кошинкор ва мусаввирларимиз яратган асарлар ҳар бири жаҳон аҳлини ҳануз ҳайратга солиб келаётган мўъжизалар эмасми? Қодиржон Ҳайдаров, Уста Ширин каби ўймакор ва ганчкорлар, Тўйчи Хофиз ва Юсуф қизиқ Шакаржоновлар ҳақли равишда халқ санъатининг буюк намояндалари ҳисобланади. Уларнинг ижоди, яратган асарлари кўпи мумтоз санъат даражасидадир. Албатта, халқ ижоди алоҳида соҳа. Аммо миллий мумтоз санъатларимизни халқ ижоди билан қиёслаб кўрган одам улар орасидаги мураккаб нисбатларни жиддий ўрганиш зарурлиги сезмай иложи йўқ.

Муайян асарни муайян шахс яратади. Аммо бизнинг минтақа анъанасида муаллифлик мутлақ тушунча эмас. Бизда ҳар бир муаллиф мутлақо янгича услуб, янги йўналиш, янги мавзу ва янги қаҳрамонлар яратишга ортиқча уринмайди. Китобхон ҳам ундан буни кутмайди. Амир Хусрав 9 та дoston ёзган. Ундан 4 таси мутлақомустақил мавзуларда яратилган. Аммо кўпчилик минтақа халқлари орасида бу буюк ҳинд шоири Низомийга жавобан ёзилган “*Ҳамса*” муаллифи сифатида шуҳрат қозонди, унинг мустақил мавзудаги асарлари унчалик эл оғзига тушмади. Улардан фақат бири - “*Дўвалрони ва Хизрхон*” машҳур бўлди -

сабаби, қахрамонлари янги бўлса ҳам, мавзу йўналиши анъанавий (*Фарҳод ва Ширин*”, *“Лайли ва Мажнун”*, *“Вомиқ ва Узро”* каби ишқий мавзуда) эди. Анъанавийлик, албатта мумтоз адабиётда ўзига хос шаклда, халқ адабиётида - бошқачароқ намоён бўлади. Аммо улар орасида зиддият, ўтиб бўлмас жарлик йўқ. Бу ердаги асосий фарқлар муаллиф қайси доира, қайси тоифага мансублиги, асар кимга мўлжаллаб яратилганлиги ва қай даражада теранлиги, қандай шароитда ижро этилиши ва бошқа омилларга боғлиқ. Масалан, тасаввуф шеърияти. Яссавий мактабида яратилган ҳикматлар кўп жиҳатдан мумтоз шеърият намуналаридан кўра халқ шеъриятига яқин туради. Сўфи Оллоёр ҳам, Машраб ҳам тасаввуф адабиёти вакиллари. Аммо Машраб шеърияти билан Сўфи Оллоёр назми орасида Борлиқ моҳиятини англаб етиш, мазмуний теранликда жуда сезиларли фарқ бор. Биз ҳар иккисининг меросини ҳам ёзма адабиётга тааллуқли деб биламиз. Аслида Машраб кўпроқ фил-бадиҳа, оғзаки ижод этган. Шунга қарамай, унинг ижоди мумтоз шеърият саналади, Сўфи Оллоёр ижоди ҳақида бундай қатъий ҳукм чиқариш қийин.

Халқ бадий тафаккурининг анъанавийлик энг кучли намоён бўладиган, энг кам ўзгаришга учрайдиган шакли халқ урф-одатлари ва маросимларидир. Маросимлар масаласида биз учун муҳим жиҳат халқ онгидаги асотири унсурлари ва бадий тафаккур нисбати бўлиб, баъзи тадқиқотларда халқ асотирилари ва асотири маросимлар билан халқ ижоди (яъни халқ санъаткорлиги)ни аралаштириб юбориш ҳолатлари учрамоқда. Албатта, халқ ижоди асотири (миф) ва маросимларга яқин туради, хатто маросим фольклори деган алоҳида тушунча бор, дарҳақиқат, халқ маросимларида бадий ижод унсурлари учрайди. Аммо асотири бошқа, маросим бошқа, халқ бадий ижоди яна алоҳида ҳодисалардир. Уларни бир-биридан фарқламоқ лозим. Бадий ижод - ўйин, у шартли, рамзий ва тимсолийдир. Асотирида ҳам рамз бор,

шартлилик, тимсолийлик мавжуд. Аммо асотир ўйин эмас, у жиддий нарсa, асотир билан ҳазиллашиб бўлмайди. Халқ маросимлари икки тоифага бўлинади: бири - асотир маросимлар (мифологик ритуаллар), иккинчиси - анъанавий урф-одатлар, кўпроқ этикетга оид маросимлар, эл орасида қабул қилинган расм-русумлар. Албатта, келиб чиқишига кўра, бу икки тур маросимлар орасида боғланиш бўлиши мумкин, аммо уларнинг турмушдаги вазифаси (функционал йўналиши) жиддий фарқ қилади. Асотир маросим, масалан, ўзбеклардаги ёмғир чақириш нияти билан боғлиқ “*Суст хотин*” (ёки “*Сув хотин*”) маросими ўз даврида деҳқон учун ҳаёт-мамот масаласи бўлган ва бунинг бадий ижодга алоқаси йўқ. Ҳозир уни халқ томошаси сифатида бадийлаштириб ижро этилса, мақсад буткул ўзгаради. Бадий ижод ибратга асосланади, асосан тарбиявий мақсадни кўзлайди, асотир маросим эса бевосита амалий натижалар кутиш билан боғлиқ.

Даволаш билан боғлиқ маросимлар - кинна, кўчирик (бадик), авраш кабилар ҳам асотир маросимга оиддир. Улардан ҳам мақсад - амалий, яъни беморга шифо бахш этишдир. Бундай маросимларнинг ўз матнлари ҳам бор, уларнинг бадийлик даражаси ҳар хил - аммо бадийлик бу матнлар учун қўшимча таъсир қуввати нуқтаи назаридан эътиборга олинади, холос. Ибрат вазифаси бу ҳолатларда мавжуд эмас. Албатта, уларни ҳам халқ ижоди сифатида ўрганиш мумкин, аммо асл моҳият бошқа эканлиги ёдда турмоғи зарур.

Баъзан никоҳ маросимлари, мотам маросимларида ҳам асотир унсурлари учраб туради. Аммо халқ орасида бугунги кунда мавжуд бўлган кўп маросимлар ва улар билан боғлиқ матнлар эстетик тарбия воситасига айлангандир. Уларни шу жиҳатдан нақш (орнамент) санъатига қиёс этиш мумкин. Биз уйларимизни турли нақш-тасвирлар билан беаган сингари ҳаётимиздаги турли ўзгариш воқеа-ҳодисаларни ҳам миллий урф-одатлар, маросимлар билан бойитиб, уларнинг

аҳамиятини таъкид этамиз, турли рамзу ишоралар билан тарбиявий куч бағишлашга интиламиз. Катталар ёшларга сўз билан, рамзий хатти-ҳаракатлар билан таълим беришга, ўйин билан ўргатишга уринадилар. “Ўйин билан ўргатиш” айна бадийийликдир, “адабиёт” сўзининг ўзагида “адаб” ётганидек, бугунги турли миллий маросимларимиз замирида **яхшилик ибрати** яшириндир. Маросимларимиз маънавияти айна шу эзгулик ибратида, шу жиҳати бўлмаса, қолганларининг деярли маънавиятга алоқаси йўқ.

ХУЛОСА

Адабиёт инсон руҳини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга интилувчи асосий воситалардандир. Мустақилликкача бўлган даврда илмий тадқиқотлар ва дарсликларда XII-XV асрлар ўзбек

адабиётидаги яхлит жараёни "дунёвий адабиёт" деб номланган тараққийпарвар йўналиш; "диний-мистик" ва "феодал-сарой" адабиётлари деб тамға босилган "реакцион" оқимларга ажратиб, уларни бир-бирига кескин қарши қўйиб келинганлиги ҳаммамизга маълум. Аммо бу атамалар давр бадий тафаккури моҳиятини унинг асосий бадий мезонлар силсиласига мос ҳолда очиб бера олмади. Чунки улар аслида марксистик мафкура нуктаи назарини ифодалаб, ушбу мафкура тарғиботчисининг дунёни идрок этиш меъёрларини ўтмиш аجدодлар меросига жиддий таҳрирсиз татбиқ этишга асосланган. Шундай ёндошиш оқибатида, масалан, Алишер Навоий бадий тафаккур олами ўз яхлитлигида тўғри талқинини топмади, сунъий равишда турли усуллар, турли услубларнинг қовушмаган йиғиндисига "айланиб қолди". Натижада, шоир асарларини кенг китобхонга тақдим этиш жараёнида унинг ижодидаги баъзи жиҳатлар, боб ва қисмлар "ошиқча", "кераксиз" ҳисобланиб, тушириб қолдирилди. Масалан, "Ҳайрат ул-аброр"нинг китобхон кўзидан "яшириб" қолинган кириш боблари ва биринчи, иккинчи мақолатларида нафақат ёлғиз бу асар, балки бутун "Хамса", демакки, шоир ижодининг асосий моҳиятини, ундаги такомил босқичлари силсиласини тўғри тушуниб олиш учун калит мавжуд эди. Уларни оммавий нашрларда қисқартириб ташлаб қолдириш билан улуғ шоир ижодининг асос моҳиятини тўғри англаш йўлига мутлақо оқлаб бўлмайдиган ғовлар ташланди.

Халқ бадий тафаккурининг анъанавийлик энг кучли намоён бўладиган, энг кам ўзгаришга учрайдиган шакли халқ урф-одатлари ва маросимларидир. Маросимлар масаласида биз учун муҳим жиҳат халқ онгидаги асотир унсурлари ва бадий тафаккур нисбати бўлиб, баъзи тадқиқотларда халқ асотирлари ва асотир маросимлар билан халқ ижоди (яъни халқ санъаткорлиги)ни аралаштириб юбориш ҳолатлари учрамоқда. Албатта, халқ ижоди асотир (миф) ва маросимларга яқин

туради, хатто маросим фольклори деган алоҳида тушунча бор, дарҳақиқат, халқ маросимларида бадий ижод унсурлари учрайди. Аммо асотир бошқа, маросим бошқа, халқ бадий ижоди яна алоҳида ҳодисалардир. Уларни бир-биридан фарқламоқ лозим. Бадий ижод - ўйин, у шартли, рамзий ва тимсолийдир. Асотирда ҳам рамз бор, шартлилик, тимсолийлик мавжуд. Аммо асотир ўйин эмас, у жиддий нарсаси, асотир билан ҳазиллашиб бўлмайди. Халқ маросимлари икки тоифага бўлинади: бири - асотир маросимлар (мифологик ритуаллар), иккинчиси - анъанавий урф-одатлар, кўпроқ этикетга оид маросимлар, эл орасида қабул қилинган расм-русумлар. Албатта, келиб чиқишига кўра, бу икки тур маросимлар орасида боғланиш бўлиши мумкин, аммо уларнинг турмушдаги вазифаси (функционал йўналиши) жиддий фарқ қилади. Асотир маросим, масалан, ўзбеклардаги ёмғир чақириш нияти билан боғлиқ “*Суст хотин*” (ёки “*Сув хотин*”) маросими ўз даврида деҳқон учун ҳаёт-мамот масаласи бўлган ва бунинг бадий ижодга алоқаси йўқ. Ҳозир уни халқ томошаси сифатида бадийлаштириб ижро этилса, мақсад буткул ўзгаради. Бадий ижод ибратга асосланади, асосан тарбиявий мақсадни кўзлайди, асотир маросим эса бевосита амалий натижалар қўлиш билан боғлиқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008.

2. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1998, б. 31.
3. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, б.62.
4. Абу Ҳомид Ғаззолий.Кимиёи саодат.Рух ҳақиқати.Т. “Адолат”, 2005, б.24
5. Голосовкер Я. “Логика мифа”(М., “Наука”,ГРВЛ, 1987)
6. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6-ж. Т. 1990, с. 512-513.
7. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Т., 1983, с.52.
8. Алишер Навоий. Хамса. Т., 1960, с.447.
9. Серебряков С. Б. Трактат Ибн Сины (Авиценны) о любви. Тбилиси, 1976, с. 47-68.